

ВІДКРИТЕ ВІДПОВІДАЛЬНЕ РЕЦЕНЗУВАННЯ, ЙОГО ЦІННОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ

Відкрите відповідальне рецензування - це рамковий всеохоплюючий термін, що описує «способи адаптації моделі експертної оцінки до концепції відкритої науки, включно з відкритими ідентичностями рецензентів і авторів, відкритою публікацією звітів про рецензування та забезпеченням широкої участі у процесі експертизи» (Т. Ross-Hellauer, 2017). Існує сім основних ознак відкритого відповідального рецензування (які не обов'язково мають виконуватись усі одночасно), а саме:

- відкриті ідентифікатори (інформація про авторів та рецензентів відома);
- відкриті звіти (текст рецензії публікується у прив'язці до рецензованого твору);
- відкрита участь (широка спільнота зацікавлених осіб може зробити свій внесок у процес рецензування);
- відкрита взаємодія (допускається та заохочується пряме взаємне обговорення між автором(ами) та рецензентами та/або між рецензентами);
- відкриті рукописи для попереднього рецензування (рукописи стають доступними для ознайомлення негайно, наприклад, через сервери попереднього рецензування, такі як arXiv, - до того, як розпочинаються будь-які офіційні процедури рецензування);
- відкриті коментарі для остаточної версії наукового твору (усі бажаючі можуть переглядати і коментувати остаточну опубліковану версію твору);
- відкриті платформи (процес рецензування відокремлений від публікації і здійснюється іншою організаційною структурою, яка не тотожна місцю опублікування).

Ці ознаки можуть поєднуватись у будь-яких комбінаціях, що різняться за змістом і кількістю складових. Визначальними, найбільш характерними з них є перші дві, важливі та доволі поширені – третя, четверта і п'ята.

Відкрите відповідальне рецензування в сучасному його розумінні розглядається у беззаперечному зв'язку з концепцією відкритої науки та новітніми ІКТ-технологіями, які забезпечують легке поширення інформації та безбар'єрне долучення спільноти до взаємодії з авторами наукових праць, рецензентами та іншими зацікавленими особами.

Що дає науці відкрите відповідальне рецензування у контексті описаних вище ознак?

1. Посилює відповідальність та підзвітність рецензента, мотивує до більш глибокої, якісної та коректної експертизи, робить більш прозорим та очевидним конфлікт інтересів (якщо він має місце), є чинником впливу на академічну репутацію, дозволяє зацікавленим особам з огляду на особистість рецензента приймати рішення про доцільність ознайомлення з твором.

2. Текст рецензії, опублікований разом з рецензованим науковим твором, стає самостійною науковою працею, яка у свою чергу може піддаватись рецензуванню і коментуванню; стає підставою для рішення про доцільність ознайомлення не лише з рецензованим твором, а й науковими працями рецензента, формує уявлення про його компетентність і наукову активність, разом з іншими рецензіями є ресурсом для навчання молодих науковців, інших рецензентів або більш детального вивчення наукових поглядів самого рецензента і розуміння специфіки позицій наукової школи, яку він представляє.

3. Відкрита участь являє собою можливість будь-яких зацікавлених осіб публічно висловитись з приводу наукового твору. Це можуть бути фахові експерти, науковий досвід та формальний статус яких дозволяє здійснювати рецензування у класичному його розумінні. Або будь-хто, якщо він ознайомився з твором, сформував своє бачення щодо нього, має сумніви щодо обраних методів, наведеної аргументації або зроблених висновків та має пропозиції стосовно продовження дослідження чи можливих варіантів його практичного застосування. Такі міркування можуть бути оприлюднені як самостійні завершені матеріали або мати форму коротких висловлювань у ході

онлайнової дискусії з автором чи іншими представниками зацікавленої спільноти. Відкрита участь активізує процес обговорення, розширює читацьке коло, спричиняє додатковий інтерес до твору, робить експертизу більш об'ємною. У результаті підвищується якість експертизи і розвивається наукова комунікація, що є надзвичайно важливим елементом процесу дослідження.

4. Відкрита взаємодія експертів та авторів наукових творів є ефективним комунікаційним процесом, від якого виграють як його учасники, так і читачі. У співпраці рецензента і автора уточнюються формулювання, удосконалюється і доповнюється аргументація, більш чітко окреслюється контекст, залучається й обговорюється дотична наукова література. Така взаємодія може мати епістолярну форму (листування), «живого» спілкування автора і рецензента (із залученням у разі потреби редактора, адміністраторів, грантодавців тощо).

5. Відкриті рукописи, оприлюднені у початковій авторській редакції ще до початку експертизи є основним ресурсом для відкритого рецензування та коментування. Як правило, вони відрізняються від остаточної версії внаслідок поступового внесення автором покращень, викликаних взаємодією з рецензентами. Раннє оприлюднення, доповнене відкритим рецензуванням та коментуванням робить науковий твір більш видимим та підвищує інтерес до нього. Крім того, аналіз послідовних версій наукового твору (від відкритого рукопису до фінальної версії, опублікованої у вигляді статті) вкупі з авторськими поясненнями стає надзвичайно цінним матеріалом для навчання молодих науковців.

6. Відкрите коментування остаточної версії наукового твору, що відбувається як у вигляді публічних відкритих листів, оприлюднених рецензій або онлайнового або офлайнного обговорення, може здійснюватись на сторінках того самого видання, інших видань, вебсайтах видавництва, у репозитаріях, блогах, соціальних мережах.

7. Відкриті платформи рецензування, аутсорсинг рецензій завдяки спеціалізованим онлайновим ресурсам, які задають рамки рецензування і

забезпечують взаємодію авторів та рецензентів, по суті розвивають у контексті відкритої науки історично сформований зв'язок «автор-видання-редактор-рецензент-редактор-автор-редактор».

При цьому сутність рецензування залишається класично незмінною: відбувається об'єктивне неупереджене оцінювання наукового твору, встановлення його якості, визначення перспектив подальшого залучення в академічний обіг та використання у наступних наукових дослідженнях, освітньому процесі й наукових комунікаціях.

Відповідно до нових технологічних можливостей цільова аудиторія рецензування у рамках відкритої наукової екосистеми значно розширюється порівняно із тим, як це було 100 і більше років тому. Поряд із грантодавцями, фінансуючими організаціями, видавцями, науковими та освітніми установами, організаторами наукових заходів, до неї тепер входять споживачі наукової продукції (розробники політики, підприємці, управлінські структури) та широка громадськість.

Звісно, не можна ігнорувати проблеми і ризики наукової експертизи у формі рецензування, а саме:

- упередженість щодо наукової школи, інституції та безпосередньо автора рецензованого твору (наприклад, соціальні упередження, такі як вік, стать, національність, релігійні та політичні погляди);

- недостатній фаховий рівень рецензента, його низька обізнаність з предметом та об'єктом дослідження, застосовуваними методами, об'єктивна неможливість оцінити міждисциплінарну роботу, виконану на стику декількох галузей знань;

- низька мотивація до глибокої якісної експертизи (обмежений час, відведений на ознайомлення з роботою та підготовку рецензії, виконання експертизи поза рамками основної діяльності, у особистий вільний час і за остаточним принципом як необхідна данина традиціям або слідування адміністративним вимогам);

- недоброчесна поведінка (підготовка завідомо негативної рецензії для отримання особистого зиску – наприклад, відтермінування чужої публікації щоб незаконно скористатись чужими ідеями або просто забезпечити свою «першість» у разі, якщо рецензент одночасно з автором рецензованого твору дійшов до аналогічних висновків у власних дослідженнях; створення бар'єрів для конкуруючих науковців чи організацій; безпідставне надання переваг знайомим, колегам, друзям, співавторам й підготовка для них завідомо схвальної рецензії);

- формальний підхід (констатація власного погляду на рецензований твір без намагання запитати у автора додаткову аргументацію та без надання автору рекомендацій щодо покращення публікації);

- низька відповідальність за результат, якщо рецензія залишається службовим і закритим для ознайомлення твором, доступним лише вузькому колу фахівців і при цьому не оприлюднюється навіть загальний характер рецензії та відомості про рецензента;

- безвідповідальне ставлення до бажання автора наукової роботи найскоріше продемонструвати академічній спільноті отримані результати та розпочати продуктивну дискусію (наприклад, редактори журналів можуть повільно опрацьовувати матеріали, що надходять до редакції, тривалий час залишати їх у режимі «очікування», що в умовах етичних обмежень і практику заборони одночасного передавання твору до декількох видавництв спричиняє втрату актуальності та неможливість широкого обговорення) тощо.

Рецензування наукових праць зазвичай виконується на безкоштовних засадах, при цьому вимагаючи від рецензента значної інтелектуальної роботи і витрат часу, тоді як закритість текстів рецензій не дозволяє рецензентам отримати належне суспільне визнання. Натомість опублікований текст рецензії може бути оцінений академічною спільнотою, він додається до «портфолію» науковця і є додатковим підтвердженням його позиції та фахового рівня.

Молоді дослідники та недосвідчені рецензенти можуть навчатись професії або удосконалювати свої навички і знання, вивчаючи текст рецензій або повну історію наукових комунікацій, що супроводжують процес рецензування. Надзвичайно корисним є, наприклад, порівняння першої та остаточної версії рецензій кожного рецензента, знайомство з процесом листування з автором, аналіз його реакцій та відповідей, долучення до розгорнутої дискусії, в рамках якої сторони наводять додаткову аргументацію, оцінювання змін, внесених до фінальної версії наукової праці, що рецензується.

Відкриті коментарі, що публікуються спільнотою зацікавлених читачів (які не обов'язково мають бути науковими рецензентами) значно розширюють спектр оцінок і точок зору на науковий твір. Вони залучають до обговорення як автора наукової роботи, так і рецензентів та інших стейкхолдерів - підприємців, розробників політики, освітян. Фактично створюється «жива» дискусія, яка відбувається вже після завершення формального етапу експертизи, тобто прийняття роботи замовником чи опублікування видавництвом тощо.

Ross-Hellauer T. What is open peer review? A systematic review // F1000 Research. 2017. 6. P.588. URL: <https://f1000research.com/articles/6-588/v1>

Ross-Hellauer T., Deppe A., Schmidt B. Survey on open peer review: Attitudes and experience amongst editors, authors and reviewers // PLoS ONE. 2017. 12. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0189311>

Чмир О. Розвиток відкритого рецензування у парадигмі відкритої науки // Часопис ХУУП «Університетські наукові записки». 2024. №5 (101). С.76-97. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/101_76-97/426